

Dr Branislav Đurđev

PRILOG DISKUSIJI O OSMANSKOM DRUŠTVENOM PORETKU

— Referat na savjetovanju saradnika na izradi Istorije naroda
Bosne i Hercegovine —

Problem tursko-osmanskog društvenog poretka do XVIII vijeka, kad je riječ o istoriji Bosne i Hercegovine pod turskom vlašću, postavlja se dvojako: prvo, postavlja se pitanje da li je osmanski poredak, sam po sebi, s timarskim sistemom u agrarnim odnosima, feudalni poredak, i drugo, da li se u Bosni i Hercegovini pod turskom vlašću u XV i XVI vijeku može govoriti o postojanju domaće muslimanske feudalne klase. Ta dva pitanja su međusobno povezana, ali svaki od njih ima svoju okosnicu pri rješavanju toga naučnog problema.

Pitanje da li je osmanski poredak do XVIII vijeka feudalni poredak nije jednostavno. Ono se, prije svega, postavlja sa stanovišta šta mi podrazumijevamo pod feudalizmom, kakvo mjesto dajemo tom istorijskom fenomenu u razvitku čovječanstva, odnosno u razvitku pojedinih zemalja i imperija, u razvitku naroda i nacija. Na prvi pogled izgleda da je takvo pitanje bespredmetno, jer se zna šta je feudalizam.

Međutim, pitanje je na svom mjestu.

Po teoriji, koja sebe proglašava marksističkom, i koju gotovo svi smatraju takvom, feudalizam je društveno-ekonomska formacija koja je u sukcesivnoj smjeni društveno-ekonomskih formacija, kao osnovnom zakonu ljudskog razvitka, rađa iz robovlasničke društveno-ekonomske formacije. Po tome shvatanju, feudalizam je na datom razvitku proizvodnih snaga iz prethodnog društvenog organizma, robovlasničkog, nastali društveni organizam, a iz toga organizma se rađa novi društveni organizam, koji po opštim zakonima razvitka društva slijedi iza feudalizma, kapitalizam. U takvom shvatanju je način proizvodnje na najjednostavniji način određen društveno-ekonomskom formacijom: robovlasnički način proizvodnje robovlasničkom društveno-ekonomskom formacijom, feudalni način proizvodnje feudalnom društveno-ekonomskom formacijom itd. Način proizvodnje nije i sam sobom određen nego isključivo svojom društvenom dimenzijom.

Takvo gledište ne vodi dovoljno računa šta je, zapravo, način proizvodnje. Zbog toga ne može da sagleda kakva je ogromna razlika u načinu proizvodnje u agrikulturi i manufakturi u pretkapitalističkom razvitku. Ono

ne uzima dovoljno u obzir suprotnosti između sela i grada, na što se, po Marksu, može svesti čitava ekonomska istorija (*Kapital I*, izd. 1947, 299). Dalje, takvo gledište ne vodi računa da se kapitalizam rađa iz novčanog kapitala, a ne iz feudalnih odnosa, a da novčani kapital narasta u svima »epohama ekonomske društvene formacije«.

Postmarksističko shvatanje prelazi preko inače dobro poznatih činjenica o prirodnom izrastanju kastinskih i staleških društava iz patrijarhalnih oblika života. »Kaste i cehovi — piše Marks — proizlaze iz istog prirodnog zakona po kojem se vrši odvajanje bilja i životinja u vrste i podvrste samo što se na izvjesnom stupnju razvitka nasljednost kasta i isključivost ceha dekretira kao društveni zakon« (*Kapital I*, izd. 1947, 287). Po tom zakonu su prirodno izrasli i staleški odnosi u društvenom raslojavanju ranijih patrijarhalnih oblika života ondje gdje uslovi nisu bili pogodni za razvitak sasvim društveno zatvorenih kasta. Po tome zakonu se odvojila manufaktura od agrikulture još u epohi patrijarhalnih oblika života. Po tome se zakonu razvija dalje zanatska organizacija i poslije proglašavanja nasljednosti kasta u jednim prilikama i staleža u drugim prilikama i isključivosti cehova društvenim zakonom. Ali vrhunske kaste i staleži, prirodno izrasli u podjeli rada na duhovni i fizički, nisu se razvili u vladajuće klase po prirodnom zakonu, nego društvenim razvitkom, razvitkom svojine na zemlju.

Postmarksistička teorija razlikuje se od izvorne Marksove teorije i u tumačenju postanka različitih oblika svojine na zemlju. Po Marksu su se oblici svojine na zemlju koji prethode kapitalizmu razvili »samoniklo« (naturwüchsig); iz zajedničke svojine razvili su se u različitim regionima svijeta u različito vrijeme različiti oblici svojine na zemlju koji prethode kapitalističkoj svojini. Da bi nekako doveli u sklad Marksove i Engelsove stavove u *Njemačkoj ideologiji* sa svojom teorijom o smjeni pet društveno-ekonomskih formacija, postmarksisti tvrde da pod izrazom »oblik svojine« (Form des Eigentums), što upotrebljavaju Marks i Engels, treba razumjeti društveno-ekonomsku formaciju. Ono što su iznijeli Marks i Engels kao skicu ljudskog razvitka u *Njemačkoj ideologiji* služilo je, uz pretvaranje te skice u jednostranu sociološku teoriju, postmarksistima za konstruisanje teorije o sukcesivnoj smjeni pet društveno-ekonomskih formacija kao o osnovnom zakonu razvitka čovječanstva. Pri tome se jednostavno prešlo preko činjenice da u pretkapitalističkim »epohama ekonomske društvene formacije« postoje dva osnovna oblika svojine: zemljoposjed i kapital u vidu novčanog kapitala. Iako se u *Njemačkoj ideologiji* izričito naglašava ta dvojnost »oblika svojine« kad je riječ o pretkapitalističkim društvenim formacijama, to nije uzeto u obzir.

Teorija o smjeni pet društveno-ekonomskih formacija, od kojih su tri klasna društva (ropstvo, feudalizam i kapitalizam), ne slaže se sa Marksovim kasnije formulisanim »epohama ekonomske društvene formacije« koje se nabrajaju ovako: azijski, antički, feudalni i kapitalistički način proizvodnje. To je tako formulisano i u predgovoru *Prilogu kritici političke ekonomije*. Postmarksistička shematika u shvatanju istorije čovječanstva jednostavno je prešla preko azijskog načina proizvodnje u Marksovoj kategorizaciji »epoha ekonomske društvene formacije«. Ona ne vodi mnogo računa ni o onome što je Marks rekao o azijskom načinu proizvodnje u svome rukopisu *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*.

Koliko znam, od marksista prije moje rasprave o razvitku čovječanstva do moderne civilizacije (JiČ 1/1963) jedino su neki engleski historičari marksisti, raspravljajući na jednom svom savjetovanju o stupnjevima u socijalnom razvitku, upotrijebili *Grundrisse* (vidi: J. Simon, *Stages in Social Development*, *Marxism Today* 6/1962, 183—188). I njihovo savjetovanje i moj rad je u vezi s diskusijom o periodizaciji svjetske historije na Kongresu u Stokholmu (1960). Postoje izvjesne razlike u shvatanjima engleskih historičara marksista; oni se u svim detaljima ne slažu, ali su došli do nekih zajedničkih stavova. U diskusiji je oživljena dilema oko azijskog načina proizvodnje, jer engleski historičari marksisti takođe smatraju da se razvitak čovječanstva mora objasniti smjenom društvenih oblika kao osnovnim zakonom razvitka. Citirano je Marksovo gledište da se iz opšte zajedničke svojine na zemlju razvija azijski, antički i germanski oblik svojine na zemlju, a da se slovenski (misli se ruski) oblik može shvatiti kao modifikacija azijskog oblika. To je navedeno prema *Grundrisse*. Engleski historičari marksisti došli su do zaključka da se iz patrijarhalnih oblika života rađa feudalizam, da zakonitu stupnjevitost u socijalnom razvitku predstavlja slijed: prvobitna zajednica — feudalizam — kapitalizam, a da se robovlasnički poredak razvija samo u izvjesnim dijelovima svijeta kao odlika određenog vremena. Evropski feudalizam koji dolazi poslije antičkog robovlasničkog poretka razvio se zakonito, ali pod uticajem nasljeđa. Ne mogu se različite forme feudalizma staviti u jednu kategoriju. Diskusija engleskih historičara marksista nije baš donijela jasno opredjeljenje da li treba oživjeti Marksovu kategoriju azijskog poretka, azijskog načina proizvodnje. Oni su govorili o protofeudalizmu.

I u sovjetskoj nauci tu negdje od 1960. godine tu i tamo se pojavljuje shvatanje historijskog procesa koje nešto odstupa od ranije sheme. Tako se nailazi na tvrdjenje da robovlasnički poredak nije obavezni stupanj društvenog razvitka čovječanstva. Ali sovjetsko shvatanje historije i u tom slučaju ostaje pri tome da u smjenama društveno-ekonomskih formacija treba tražiti osnovni zakon razvitka čovječanstva. Uostalom i engleski historičari marksisti stoje na jednostranom sociološkom objašnjenju historije, iako osnovnu zakonitost razvitka do kapitalizma skraćuju na smjenu tri ekonomske formacije i uvode kao izuzetni razvitak robovlasničku formaciju koja kao naslijeđena djeluje na razvitak evropskog feudalizma.

Kod nas je kao navodno marksističko stanovište zastupljeno gledište da je osmanski društveni poredak feudalni poredak onako kako to shvata teorija o smjeni pet društveno-ekonomskih formacija. U našoj historiografiji poslije oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije vladala je, pa i sada vlada, postmarksistička teorija o razvitku ljudskog roda. Prije rata u našoj građanskoj historijskoj nauci postojala su — zapravo preuzimana su — različita shvatanja osmanskog društvenog sistema, ali su se slagala u tome da osmanski društveni sistem nije feudalizam, uglavnom posmatrajući problem sa državnopravne tačke gledišta. Jedino je prije rata, sa izvjesnom namjerom da uvaži i marksistička gledišta, Branislav Nedeljković u svojoj disertaciji *Istorija baštinske svojine* (Beograd, 1936) stavio ekonomske odnose u prvi red. Ali je i on razliku između evropskog feudalizma i osmanskog poretka tražio ondje gdje ona ne postoji tvrdeći na osnovu dotadašnje strane literature da u osmanskom timarskom sistemu nema zavisnosti raje od spahije i da nema eksploatacije raje. Iako je sma-

trao da je osmanski timarski sistem sasvim nešto drugo nego evropski feudalizam, dopuštao je da se može ubrajati u »feudalizam u širem smislu«. To ima izvjesne sličnosti s engleskim istoričarima marksistima.

Treba naglasiti da Marks smatra da osmanski način proizvodnje, odnosno osmanski poredak, prije nego što su počele reforme u XIX vijeku, ima odlike azijskog načina proizvodnje, azijskog poretka. Engels je, pak, rekao na jednom mjestu u *Anti-Dühringu* da su na Istoku samo Turci razvili svojevrsni vojnički feudalizam, ali to nije obrazložio.

Potrebno je reći šta Marks podrazumijeva pod azijskim (istočnim) načinom proizvodnje, odnosno azijskim (istočnim) poretkom.

Da bi se to razumjelo, treba, prije svega, utvrditi da li se Marksovo shvatanje može uopšte pomiriti s teorijom o sukcesivnoj smjeni društvenih oblika kao osnovnom zakonu razvitka čovječanstva, da li postmarksistička teorija počiva na izvornom marksizmu. »Bilo bi, dakle, nedopušteno i pogrešno — veli Marks — iznositi ekonomske kategorije onim redom u kojem su istorijski bile određujuće. Naprotiv, njihov redoslijed određen je odnosom koji one imaju, jedna prema drugoj, u bužoaskom društvu i koji je upravo obrnut od onoga što se pojavljuje kao njihov prirodan odnos ili što odgovara redu istorijskog razvitka. Ne radi se o mjestu koje ekonomski odnosi istorijski zauzimaju u uzajamnom slijeđenju društvenih oblika (Marks, *Prilog kritici pol. ekonomije*, Beograd, 1960, 219). Marks se više puta izjašnjavao protiv filozofskoistorijske sheme pomoću koje treba da se objasni ljudski razvitak, odnosno fenomeni u istoriji ljudi, pa je za takvu teoriju rekao da joj je jedina vrlina da je iznadistorijska (Marksovo pismo ruskoj javnosti od nov. 1877. godine).

Za Marksa je način proizvodnje osnovna kategorija u prirodnom razvitku čovjeka. Ta prirodna istorija čovjeka ima ove stadije: 1) lov, ribolov i skupljanje hrane kao način neposredne reprodukcije života (divljaštvo), 2) seoska zemljoradnja i nomadsko stočarstvo (varvarstvo), 3) agrarno-zanatska privreda sa suprotnošću između sela i grada (istorijske civilizacije) i 4) mašinska industrijska privreda (savremena civilizacija).

Svaki od tih stadija u prirodnom razvitku ljudskog rada ima svoje zakone kretanja (Marks je govorio o prirodnim zakonima kretanja moderne epohe), zakone kretanja koji su zajednički za čitav stadij razvitka. U pretkapitalističkom razvitku »epohe ekonomske formacije društva« razlikuju se po zemljoposjedu koji ima s obzirom na vrijeme i mjesto specifične oblike, ali imaju istu osnovu zakonitost svoga kretanja u stvaranju novčanog kapitala koji ima tendenciju ka razvitku kapitalizma. U pretkapitalističkom stadiju razvitka oblici društva određeni su svojinom na zemlju, jer ta društva počivaju na zemljoradnji (osim kod čisto trgovačkih naroda, koji su opet mogli postojati samo uz poljoprivredne narode, bolje reći između njih). Tu vlada naturalna privreda. Robno-novčana privreda u kojoj i leži stvarna dinamika uklještena je u te okvire.

Marks i Engels u *Njemačkoj ideologiji* podvlače suprotnost između sela i grada. U pretkapitalističkom i ranokapitalističkom razvitku (djelo je pisano 1845) oni ne smatraju tu podjelu samo kao podjelu rada nego je to dubinska podjela čitave dotadašnje istorije civilizacije. Ta podjela, po njima, razdvaja život ljudi na dva pola i stvara na jednoj strani ograničenu seosku životinju, a na drugoj strani ograničenu gradsku životinju — kako

se drastično izražavaju Marks i Engels. »Razdvajanje grada i sela — pišu oni — može takođe da se shvati kao razdvajanje kapitala i zemljoposjeda kao početak postojanja i razvijanja kapitala nezavisnog od zemljoposjeda, svojine koja ima svoju osnovu samo u radu i razmjeni« (Marks-Engels, *Nemačka ideologija*, I deo, Beograd 1956, 50).

Stoga »epohe ekonomske društvene formacije« prije kapitalizma (a kapitalizam predstavlja »razvijanje ekonomske društvene formacije«) Marks u prvom redu formuliše odnosom između sela i grada. U kratkoj formuli daje to ovako: »Klasična stara istorija je gradska istorija, ali gradova zasnovanih na zemljišnoj svojini i agrikulturi, azijska istorija je neka vrsta indiferentnog jedinstva sela i grada (prave, velike gradove ovdje treba posmatrati kao logore vladara, kao superfetaciju nad stvarno ekonomskom konstrukcijom), srednji vijek (germansko doba) polazi od sela kao sjedišta istorije čiji se razvitak vrši u suprotnosti sela i grada. Moderna istorija je pretvaranje sela u grad, a ne kao u antici, pretvaranje grada u selo« (Marx, *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*, Berlin 1953, 362).

Marks je smatrao da su se u evro-azijskom prostoru (računajući tu i sjeveroafrički prostor) u pretkapitalističkom razvitku Istok i Zapad različito razvijali. On je smatrao da se azijski poredak stalno održavao zahvaljujući jednostavnosti društvenih organizama. »Jednostavan proizvodni organizam ovih zajednica (seoskih opština — B. Đ.) koje su dovoljne same sebi, koje se stalno reproduciraju u istom obliku i koje se, kad slučajno budu razorene, opet podižu na istom mjestu i pod istim imenom, daju ključ za rješenje tajne *nepromjenljivosti azijskih društava* prema kojoj stalno raspadanje i ponovno stvaranje *azijskih država* i neprekidno mijenjanje dinastija čine tako upadljivu suprotnost. Struktura osnovnih ekonomskih elemenata društva ostaje izvan utjecaja političkih oluja« (Marx, *Kapital* I, izd. 1947, 304—305). Na drugom mjestu veli Marks: »Kad, međutim, u Aziji prirodni oblik zemljišne rente, koji je tamo ujedno i glavni elemenat državnog poreza, počiva na takvim odnosima proizvodnje koji se nepromjenljivo reprodukuju kao prirodni odnosi, onda takav način plaćanja utječe sa svoje strane da se održi stari način proizvodnje. On je jedna od tajni samoodržavanja turske države« (Marx, *Kapital* I, 100).

Evo šta veli Marks o razvitku ropstva i kmetstva u azijskom poretku: »Ropstvo i kmetstvo su stoga samo dalje evolucije svojine koja počiva na plemenskom uređenju. One nužno modifikuju sve njegove oblike (Marks misli oblike zemljišne svojine koji se razvijaju iz zajedničke svojine, jer o tome govori. B. Đ.). Najmanje to mogu u azijskom obliku. U self-sustaining jedinstvu manufakture i agrikulture, na čemu taj oblik počiva, osvajanje nije tako potreban uslov kao ondje gdje isključivo preovlađuje zemljišna svojina, agrikultura. S druge strane, pošto pojedinac u tom obliku nikad ne postaje vlasnik nego samo posjednik, on je au fond sam svojina, rob onoga u kome jedinstvo zajednice egzistira, ropstvo tu ne ukida ni uslove rada niti modificira osnovni odnos« (Marx, *Grundrisse*, 392—393).

Prije nego što bi istakli odlike koje Marks pripisuje azijskom poretku, potrebno je istaći da Marks kod sviju istorijski nastalih oblika zemljišne svojine porijeklo traži u zajedničkoj plemenskoj, odnosno seosko-opštinskoj svojini. Svi kasniji oblici svojine na zemlju nastali su raspadanjem te svojine, ali realizovanje tog raspadanja, shodno istorijskim uslovima, dovelo je do različitih oblika zemljišne svojine: azijski (s varijantom sloven-

skom, zapravo ruskom), antički i germanski. Marksa interesuju ti osnovni oblici zemljišne svojine zbog toga što je za dalji razvitak, za razvitak pretkapitalističkih načina proizvodnje u kapitalizam, bilo potrebno da se u društvima zasnovanim na zemljoradnji stvori prostor za razvitak građanskog društva. Pristalice postmarksističke teorije o razvitku društva ne razumiju da pretkapitalistički društveni oblici (ukoliko nije riječ o gradovima-državama, odnosno o društvima kod čisto trgovačkih naroda) nisu »globalna društva«. Društvo zasnovano na zemljoradnji sadrži u sebi i građansko društvo. Razvitak kapitalizma iz pretkapitalističkih odnosa ima za podlogu suprotnost između zemljoposjeda i kapitala. Stoga Marks »epohe ekonomske društvene formacije« do kapitalizma posmatra u prvom redu sa stanovišta odnosa sela i grada.

Marks je u azijskom načinu proizvodnje sagledao ove osnovne karakteristike:

1) Svojevrсно јединство села и града које се огледа у равнотежи између агрикултуре и мануфактуре.

2) У стварању аграрних односа у истоћним друштвима очувале су се више одлике сеоске општине него у античком и germanskom облику. Ropstvo i kmetstvo »ne ukida uslove rada niti modificira osnovni odnos«. Drugim riječima, ostale su odlike prvobitnog kastinskog, odnosno staleškog društva.

3) Ne postoji privatna svojina na zemlju, onaj koji drži zemlju je samo posjednik. Zemlja pripada zajednici, odnosno onome ko oličava zajednicu.

4) Svi su robovi onoga koji predstavlja zajednicu.

5) Jednostavni odnosi na selu uz preovlađivanje naturalne rente održavaju se postojano uprkos političkim promjenama.

Postmarksisti su ranije odlučno dokazivali da je u starovjekovnim istočnim državama postojalo ropstvo (državni robovi, istočno ropstvo), a da je u srednjem vijeku u istočnim državama eksploatacija seljaka u osnovi ista kao i u evropskim, davali su rentu. Oni su dokazivali kako se u starom vijeku u istočnim zemljama ne može govoriti o feudalizmu, odnosno o »protofeudalizmu«, što su zastupali neki buržoaski historičari. Tu se vidi ogromna razlika između Marksovog shvatanja razvitka čovječanstva kao prirodno-istorijskog procesa i apsolutnosociološkog strukturalističkog shvatanja razvitka ljudskog roda, bilo da je ono buržoasko ili postmarksističko. Tu je očigledna razlika između Marksovog shvatanja »epoha ekonomske društvene formacije« i postmarksističke teorije o »smjeni društveno-ekonomskih formacija«. Marks ne poriče da je na Istoku bilo ropstva i kmetstva. Nije azijski način proizvodnje izdvojio zato što nema ropstva i kmetstva nego što ga posmatra — kao ostale načine proizvodnje — u njegovoj kompleksnoj istorijskoj određenosti, a ne samo sa stanovišta agrarnih odnosa ili bilo kojih drugih izolovano uzetih odnosa.

Iz kastinskih i staleških odnosa, koji sadrže podjelu društva po funkciji u društvu, izrasta u razvitku civilizacija podjela društva po bogatstvu, i to na krupne zemljoposjednike i novčanu plutokratiju. Kastinski i staleški odnosi se ispunjavaju tim klasnim odnosima po bogatstvu, ali se ne poklapaju potpuno kaste i staleži s klasama po bogatstvu. Na tome se razvijaju klasna društva, koja u pretkapitalističkim oblicima društvene organizacije ne ujedinjuju lokalne društvene zajednice u čitavom njihovom društvenom

odnosu nego samo kao zajednica vladajućih klasa, kao država koja osigurava samo neke društvene potrebe takve zajednice. Usljed odnosa između sela i grada koji se izražava u njihovoj ravnoteži, kao i usljed drugih istorijskih činilaca (potrebe navodnjavanja), na Istoku se stvaraju despotije. One sprečavaju da se, mimo onih koji predstavljaju zajednicu u centralnim i lokalnim organima državne uprave, obrazuje na svome punom posjedu, i s njega u društvu, samostalna veleposjednička klasa, i, što je još važnije, ne dopuštaju da se stvori nezavisna trgovačka i mjenjačka novčana plutokratija. Obično se smatra marksističkim stavom tvrdnja da se u srednjem vijeku razlika između istočnih despotija i velikih despotskih imperija, s jedne strane, i zapadnih feudalnih zemalja, s druge, potiskuje u drugi plan, jer se u prvi plan stavljaju odnosi u zemljoradnji svedeni samo na jednu komponentu. Međutim, prema tome što smo dosada rekli jasno je da se ne postavlja samo pitanje da li seljak na jednoj i drugoj strani daje rentu, nego i pitanje kako krupni zemljoposjednik raspolaže svojinom na zemlju. Nije samo pitanje da li seljaci kao zavisni seljaci daju dažbine posjedniku krupnog zemljoposjeda nego i to kako su zavisni. Od toga zavisi kako se krupni zemljoposjednici izražavaju u društvu, kako su i koliko su konstituisani kao klasa. Stoga se ne može zaobići pitanje da li je staleško društvo izraženo u evropskoj feudalnoj staleškoj državi ili u istočnoj despotiji. Još više se mora voditi računa da u feudalnoj staleškoj državi i građanski stalež dobija drukčiji značaj i da može da se slobodnije razvija građansko društvo. U diskusiji koju se vodili engleski istoričari marksisti naročito je podvučena uloga slobodnih gradova na Zapadu.

Nekad sam raspravljao sa Branislavom Nedeljkovićem koji je tvrdio da klasični osmanski agrarni sistem nije feudalizam. Stvarno sam polemisao protiv tvrđenja da se osmanski agrarni sistem nije prirodno razvio iz razvitka proizvodnih snaga i da se nije saobrazio zatečenim odnosima koje je zatekao, nego da je samo izveden iz šerijata, da je nastao prostom primjenom šerijata. Još više sam istupio protiv Nedeljkovićevog tvrđenja da u osmanskim agrarnim odnosima nije bilo lične zavisnosti i eksploatacije seljaka (raje), da dažbine seljaka spahiji imaju karakter poreza. Ovo sam pobio brojnim osmanskim izvorima (B. Đurđev, *Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko-osmanskog feudalizma — timarsko-spahijskog uređenja*, Godišnjak Ist. društva I, 1949, 101—167). Tada sam dokazivao da je osmanski agrarni sistem feudalizam. Ni danas se ne odričem onoga što sam tada iznio protiv Nedeljkovićevih tvrđenja. I danas mislim da stoji ono što sam rekao o zavisnosti seljaka i o eksploataciji putem uzimanja rente i dažbina od seljaka (raje). Ali sam naknadnim studijama došao do toga da se odlike evropskog feudalnog poretka i odlike istočnog (po Marksu, azijskog) poretka moraju shvatiti u svoj njihovoj kompleksnoj istorijskoj određenosti. Ne može se osmanski poredak u svom klasičnom obliku posmatrati samo iz agrarnih odnosa, i to još jednostrano.

Osmanski društveni poredak u svom klasičnom obliku nastao je evolucijom koja se odvija u okvirima velikih osvajanja, stvaranja imperije. Po porijeklu je »azijski« (istočni) poredak, ali uticajem zatečenih odnosa u pokorenim hrišćanskim zemljama prilikom uvođenja je pretrpio manje ili veće modifikacije, dok je u pokorenim islamskim zemljama, naročito arapskim, konzervirao zatečene odnose, modifikujući ih u izvjesnoj mjeri. U agrarnoj strani raznolik s obzirom na pojedine regije Carstva, koje imaju

različito porijeklo i razvitak agrarnih odnosa, u gradskoj strukturi, a naročito u osnovnom odnosu između sela i grada, ima osnovnu odliku azijskog poretka. Ondje gdje vlada timarski sistem i drugi agrarni odnosi povezani s njim — a to su i naše zemlje — suprotnost između sela i grada se izražava i u različitoj pravno regulisanoj svojini u selu i gradu. Na selu preovlađuje državna zemljišna svojina (erazi miriyye), a u gradovima mulk.

Odlike azijskog poretka ogledaju se i u tome što osmanski poredak kod nas na selu jača patrijarhalne oblike života. Jasno je da je u osmanskom klasičnom društvenom uređenju u agrarnim odnosima u Anadoliji i evropskom dijelu najkarakterističnija odlika koja ga određuje kao azijski poredak državna svojina na zemlju, odnosno odsustvo privatne feudalne svojine na zemlju. Zapravo, bolje bi bilo reći nerazvijena privatna feudalna svojina na zemlju, budući da, ipak, u oblasti gdje vlada timarski sistem ima nešto vrlo malo i veleposjeda zemlje koja se izuzima iz državne i vakufske zemlje. To čini da se spahijski stalež, pored sveg toga što su mu dodijeljena dobra na državnoj zemlji doživotno i djelimično nasljedno, nije konstituisao kao feudalna klasa u punom smislu, a da su uživaoci pravih feudalnih imanja bili vrlo slaba društvena snaga. To je u vezi sa razvitkom Osmanske Imperije kao despotije istočnog tipa, specifičnog muslimanskog tipa. Iz toga proizlazi i položaj građanskog društva u okvirima takve despotije, nedostatak uslova za njegov samostalan razvitak.

Marks nije znao ništa o razvitku feudalnih odnosa u Osmanskoj Imperiji koji su nastali procesom čiflučenja. On je o Osmanskoj Imperiji crpio saznanja u Hammera. Marks je smatrao da je u Osmanskoj Imperiji ostao agrarni sistem isti sve do reforama, kao što je mislio da je u svima azijskim (i sjeveroafričkim) zemljama vladao poredak koji je nazvao azijskim sve do prodiranja kapitalističkih odnosa. Tu se sigurno mora korigovati Marksovo shvatanje, naročito što se tiče Osmanske Imperije. Ali se za osmanski poredak prije obuhvatnijeg procesa čiflučenja mora uzeti u obzir ono što je rekao Marks o azijskom poretku, jer te odlike zaista postoje u klasičnom osmanskom društvenom uređenju, iako možda treba korigovati neka Marksova gledišta prema sadašnjem našem znanju.

Ako mi možda i možemo dopustiti da se sami odnosi između spahije i raje mogu nazvati feudalnim, ipak se spahijski vojnički stalež po tome kako raspolaže zemljišnim posjedom i po tome kako se u društvu izražava ne može oglasiti izgrađenom feudalnom klasom kao što je to feudalna klasa u zapadnim feudalnim zemljama. A naročito se ne može klasično osmansko uređenje kao cjelina (što kažu postmarksisti kao društveno-ekonomska formacija) uporediti s uređenjem u evropskim feudalnim državama.

U vezi sa tim je pitanje postanka i razvitka domaće feudalne klase u Bosni i Hercegovini. U prvim vijekovima turske vlasti ne možemo govoriti o domaćoj feudalnoj klasi, kao takvoj, već možemo govoriti o domaćim ljudima u spahijskom vojničkom staležu (u kojem je bilo — prvo više, a poslije samo izuzetno — nešto hrišćana spahija). Domaća muslimanska feudalna klasa je nastala razvitkom feudalne svojine u okvirima državne svojine na zemlju. Taj proces se najavio krajem XVI i u prvoj polovini XVII vijeka, kada su uvedeni odžakluk-timari. Ali se zaista muslimanska domaća feudalna klasa u Bosni i Hercegovini pod turskom vlašću obrazovala tek pojačanim procesom čiflučenja kada je počeo da se jače razvija feudalni velepo-

sjed. To je bila osnova na kojoj se domaća feudalna klasa počela diferencirati u okvirima osmanske vlasti i u XVIII vijeku počela se u svojim težnjama ponešto distancirati od težnji centralne vlasti.

Mislim da nema opravdanja da se spahijski red u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku, pa i u XVII vijeku, uprkos tome što u njemu daleko preovlađuju domaći Muslimani, naziva domaćom muslimanskom feudalnom klasom. To nema opravdanja ni zbog toga što tada spahijski vojnički stalež nije bio feudalna klasa u punom smislu, a nije se ni počeo društveno diferencirati od ostalog osmanskog vojničkog staleža, iako je očuvanje etničkih odlika odvajalo čitav muslimanski narod u Bosni i Hercegovini, pa i bosanske zaima i spahije, od ostalih muslimana u Osmanskoj Imperiji.

ZUSAMMENFASSUNG

EIN BEITRAG ZUR DISKUSSION ÜBER DIE OSMANISCHE SOZIALORDNUNG

Der Beitrag enthält den Text der Diskussion des Autors anlässlich einer Tagung in der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosniens und der Herzegovina. Diese Tagung wurde dem Problem der Gesellschaftsordnung im Osmanischen Reich gewidmet. Der Autor erörtert dabei zwei Fragen:

1. Ob die osmanische Gesellschaftsordnung bis zum XVIII Jahrhundert feudal war, und
2. Ob über eine einheimische moslimische Feudalklasse in Bosnien und der Herzegovina während der türkischen Herrschaft vor dem XVIII Jahrhundert gesprochen werden kann.

Wenn über die osmanische Gesellschaftsordnung bis zum Ende des XVII Jahrh. gesprochen wird, meint der Autor, dass dabei nicht von jener, die seinerzeit im feudalen Europa herrschte, gesprochen werden kann. Postmarksistische Historiker vertreten kategorisch den Standpunkt, dass die Sozialordnung im Osmanenreich auch bis zum Ende des XVII Jahrh. feudal war. Marx hat, indes, die Meinung geäußert, dass die osmanische Ordnung durch »asiatische Produktionsweise« bestimmt war. Präkapitalistische Epochen ökonomischer Gesellschaftsformation hatte Marx vor allem mit dem Verhältnis zwischen Stadt und Land bestimmt, und so hatte er auch diese »asiatische« Gesellschaftsformation von diesem Standpunkt aus beobachtet. Die Gesellschaftsordnung eines Landes in der vorkapitalistischen Epoche muss vor allem von diesem Standpunkt aus betrachtet werden. Das Verhältnis zwischen Stadt und Land im Osmanenreich bis zum XVIII Jahrh. war im Grunde anders als jene im feudalen Europa. Ausserdem hat auch das System der Timaren kein privates Feudaleigentum gekannt. Es kann daher nicht von einem privaten Feudaleigentum im Timarsystem gesprochen werden, bevor es sich während der Zersetzung des Systems allmählich entfalten konnte.

Vor der Entwicklung spezifischer Agrarverhältnisse in Bosnien und der Herzegovina unter der türkischen Herrschaft kann von einer einheimischen moslimischen Feudalklasse nicht gesprochen werden. Die einheimischen Angehörigen des Standes der Sipahis in Bosnien und der Herzegovina während des XV und XVI Jahrhunderts haben dieselbe Stellung wie jene anderen Angehörige dieses Standes im Osmanenreich. Erst dann, als sich spezifische Agrarverhältnisse zu entwickeln begannen, nach der Einführung der *Ocaklik* — Timars zu Ende

des XVI Jahrhunderts, und einem verstärkten Prozess der Einverleibung der Kleinbesitze Raja's in die Latifundien, wird die Grundlage für die Entwicklung einer einheimischen moslimischen Feudalklasse in Bosnien und der Herzegovina geschaffen. Es kann daher von einer faktischen Feudalklasse in Bosnien und der Herzegovina unter der türkischen Herrschaft erst seit dem XVIII Jahrh. gesprochen werden, als die mohammedanische Bevölkerung in diesem Land die ersten Anzeichen seiner Widersetzung gegenüber dem Osmanenreich unter der Führung der einheimischen Feudalklasse die sich inzwischen geformt hat, zum Ausdruck bringt.